

KADOC

INTERNATIONALE NIEUWSBRIEF 2008

COLOFON

Medewerkers

Henk Byls
Lieve Claes
Jan De Maeyer
Greet De Neef
Carine Dujardin
Peter Heyrman
Jo Luyten
Kristien Suenens
Tine Van Osselaer
Luc Vints

Vormgeving

Alexis Vermeylen

Illustraties

KADOC

Jaarlijks

INHOUD

-
- 2 Christelijke feminisering en masculiniteit, ca. 1750-1950
Verslag van twee workshops
- 9 Van Eskimolegenden tot bantoeïstiek
Etnografisch erfgoed op KADOC
- 13 “Adieu à la patrie”
Vlaams/Belgische migranten in Noord-Frankrijk en Parijs (jaren 1850-1960)
- 17 Caritas en diaconie
Impressies uit Bochum
- 21 Religie en moderniteit
Eerste KADOC Summer School
- 25 Ad Majorem Dei Gloriam
Het archief van de Vlaamse jezuïeten

CHRISTELIJKE FEMINISERING EN MASCULINITEIT, CA. 1750-1950

Verslag van twee workshops

Een gezin aan tafel, ca. 1960.

In het kader van het FWO-project “Op zoek naar de goede katholiek M/V. Feminisering en masculiniteit in het katholicisme in België sinds de vroegmoderne tijd (ca. 1750-1950)”, een gezamenlijk initiatief van MoSa (Moderniteit en Samenleving 1800-2000, K.U.Leuven), het Seminarie Hedendaagse Geschiedenis (U.Gent) en KADOC-K.U.Leuven, werden in 2008 twee workshops georganiseerd. De eerste, “*Dieu changea de sexe? Christian Feminisation and Masculinasation in Europe: Comparative Perspectives*”, vond op 4 en 5 januari plaats aan de Universiteit Gent; voor de tweede, “*Households of Faith: Domesticity and Religion*”, was KADOC-K.U.Leuven gastheer.

2

“Dieu changea de sexe? Christian Feminisation and Masculinasation in Europe: Comparative Perspectives”

De hoge praktiseringsgraad van vrouwen, de spectaculaire groei van het aantal vrouwelijke reli-

gieuzen en hun aandeel in de christelijke caritas, de vervrouwelijking van vroomheid en theologie en de sacralisering van de vrome vrouw: de belangrijkste aspecten van de feminiseringstheze met betrekking tot religie in de westerse wereld van de negentiende en twintigste eeuw zijn genoegzaam bekend. De universaliteit en bruikbaarheid van de these worden echter, evenals het gerelateerde masculiniseringsdiscours, al een tijdlang erg gecontesteerd.

Dat bleek uit de rijk gestoffeerde inleiding van Patrick Pasture (Leuven) die als promotor-woordvoerder van het FWO-project “De goede katholieke m/v. Feminisering en masculiniteit in het katholicisme sinds de vroegmoderne tijd” een kritisch historiografisch overzicht bracht. Copromotor van het project is Jan Art (Gent), reden waarom deze eerste workshop aan de universiteit aldaar plaatsvond.

Tijdens de workshop “Dieu changea de sexe?” werd duidelijk dat beide begrippen hun waarde hebben als analyse-instrumenten, maar vooral moeten worden gezien als aspecten van een uitgesproken differentiëring en specialisering van religie en cultuur in de negentiende en twintigste eeuw. In de diverse bijdragen en discussies werd differentiëring naar voren gebracht als een vaststelling én een oproep tot verder onderzoek, zowel toepasbaar op het conceptuele niveau als op het niveau van het concrete onderzoek naar beeldvorming (discours) en realiteit.

Wisselende discoursen

Dat een toetsing van het begrip penkader rond feminisering aan concrete contexten tot gediversifieerde resultaten leidt, bleek in de eerste plaats uit de voorgestelde casussen in verband met het discours over leken en lekenverenigingen. Daniel Moulinet (Lyon) opende de discussie met een bijdrage over de beeldvorming rond de ideale christelijke vrouw in de werken van vier negentiende-eeuwse Franse clerici. Met hun discours over de vrouwelijke morele voortreffelijkheid en de prominente rol van (elite) vrouwen in de evangelisatie van hun huisgezinnen sloten de geestelijken klaarblijkelijk nauw aan bij de gangbare opvattingen over de vrome, sentimentele, volgzame en zachte karaktertrekken van de vrouw, de feminiseringstheorie van religie en de theorie van de gescheiden private en publieke sfeer.

In hoeverre een dusdanige beeldvorming correspondeerde met de realiteit dient echter nog verder te

worden onderzocht. De met een aantal masculiene elementen gekruide zelfrepresentatie van een twintigste-eeuwse Nederlandse vrouwenvereniging laat echter geen twijfel bestaan over de problematische universaliteit van bovengenoemde modellen. Uit de bijdrage van Marjet Derks (Nijmegen) over de Dames van Nazareth bleek immers duidelijk dat de leden van die bekeringsbeweging voor lekenvrouwen zich niet opstelden als stille ‘vroomheidswerkers’ in de luwte van het private leven, maar als fiere, strijdlustige en moedige kruisvaarders.

De diffuse grens tussen feminisering en masculinisering bleek tevens uit de uiteenzetting van Tine Van Osselaer (Leuven). In de context van haar onderzoek naar de Heilig-Hartbonden voor mannen duidde ze enerzijds op een zekere masculinisering van de vaak als typisch vrouwelijk omschreven devotie voor het Heilig Hart. Anderzijds waarschuwde ze ook voor een te lineaire en te essentialistische opvatting van het fenomeen, wijzend op het nageoeg parallelle ontstaan van vrouwelijke Heilig-Hartbonden.

Ook binnen de context van het lutheranisme kan aan feminisering onmogelijk een vaste invulling worden gegeven. Cecilia Nahnfeldt (Karlstad) wees immers op de gediversifieerde manieren waarop Zweedse vrouwen vorm gaven aan hun sociale en religieuze engagement. Vanuit een gegenderde, maar pluriforme omgang met het theologische concept ‘roeping’ trachtten ze ruimte voor zichzelf te creëren binnen of naast de mannelijke structuren van de lutherse kerk.

Dynamische concepten

Voor het discours rond de religieuze en klerikale identiteit van mannen kan eveneens enkel een dynamische invulling van het begrip masculiniteit in aanmerking komen. Angela Berlis (Utrecht) toonde in haar lezing aan dat in het conflict rond het

Heilig-Hartfeesten in Lauwe, 1927.

priestercelibaat dat na 1870 woedde tussen Duitse oudkatholieken en ultramontanen op verschillende manieren werd vormgegeven aan 'ware' mannelijkheid. Oudkatholieken claimden voor hun gehuwde priesters de titel van echte mannen, terwijl ultramontanen met tegengestelde argumenten het celibaat als garantie voor masculiniteit vooropstelden. Marit Monteiro (Nijmegen) verduidelijkte dan weer dat de Nederlandse dominicanen zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw genoodzaakt zagen hun identiteit als man, priester en kloosterling voortdurend te herdefiniëren. Spanningen tussen klerikalisering en modernisering speelden daarbij,

evenals klassen- en generatieconflicten, een belangrijke rol.

In de door de dominicanen geleide jongensscholen bleken constructies van mannelijkheid en religiositeit al evenmin homogeen. Marieke Smulders (Nijmegen) onderscheidde in haar uiteenzetting over de masculiene schoolcultuur van het kleinseminarie van Nijmegen zowel een streven naar zuiverheid, zachtheid en dienstbaarheid als jongensachtige idealen van competitie en strijd. Een dergelijke pluriformiteit kenmerkte ook de (zelf)representatie van de zoeaven, het militaire vrijwilligerskorps van paus Pius IX, centraal thema in de bijdrage van Thomas Buerman (Gent). Naast mannelijke en jongensachtige aspecten, bevatte het discours van en over de zoeaven ook uitingen van feminisering en 'verkinderlijking'.

Dat het laatstgenoemde fenomeen een integraal onderdeel vormde van maatschappij en religie tussen circa 1750 en circa 1920 werd aangetoond in de uiteenzetting van Jan De Maeyer (Leuven). De aandacht voor de ideologie van het kind uitte zich op het niveau van religie onder meer in de sacralisering van het kind, de devotie voor kindheiligen en de kindsheid van Jezus en de aanpassing van de religieuze boodschap voor kinderen. Een typering van de negentiende- en twintigste-eeuwse religie aan de hand van de concepten feminisering en masculinisering volstaat dus niet. Ook Hugh McLeod (Birmingham) was overtuigd van de noodzaak te wijzen op aspecten van differentiëring en specialisering. Veeleer dan de toenemende aandacht van negentiende-eeuwse Engelse protestantse en katholieke clerici voor sport, competitie en fysieke inspanning te interpreteren als een vorm van masculinisering, kaderde hij die ontwikkeling in een algemene tendens naar specialisering van religie, niet enkel voor mannen of vrouwen, maar ook met het oog op subcategorieën als sportmensen.

Prentje van het Kind Jezus als zaaier.

Vrouwelijke religieuzen: kroonjuwelen van de feminiseringthese?

De opmerkelijke groei van vrouwelijke (apostolische) religieuze instituten en hun aandeel in sociale en caritatieve werken is één van de pijlers van het feminiseringsdiscours. Toch bleek uit de workshop dat ook in de relatie tussen feminisering en vrouwelijke religieuze instituten nog heel wat ruimte is voor onderzoek en interpretatie. Bernard Schneider (Trier) bevestigde de vaststelling van een kwantitatieve en discursieve feminisering van de negentiende-eeuwse Duitse katholieke caritas in handen van vrouwelijke apostolische religieuzen. Ook hier kan het begrip echter niet in absolute zin worden toegepast. Als tegenargumenten werden het beperkte engagement van vrouwelijke leken aangehaald, evenals de minieme inbreng van vrouwen in de formele besluitvorming van de officiële zorgsector en de grote invloed van mannelijke clerici - biechtvaders, spiritueel directeurs, raadgevers - op vrouwelijke religieuze gemeenschappen. Ook in het onderwijs, een andere traditionele apostolaatssector van vrouwelijke religieuzen, is in de negentiende en twintigste eeuw een kwantitatieve feminisering vast te stellen. Uit de lezing van Bart Hellinckx (Leuven) bleek echter dat vooral vanuit pedagogisch en onderwijshistorisch perspectief nog het nodige onderzoek dient te gebeuren naar de impact van vrouwelijke religieuzen op de overige aspecten van een mogelijke feminisering van het onderwijs.

Niet enkel negentiende-eeuwse religieuzen werden opgevoerd in het feminiseringsdiscours. Natasha Roegiers (Rutgers University, New Jersey) wees op de rol van enkele biografische werken - vaak van de hand van negentiende-eeuwse clerici - over middel-eeuwse begijnen en 'vrome dochters' in de vorming van een Belgische religieuze identiteit. Ook hier is het 'feminiseringsgehalte' echter relatief en speelde

onder meer de impliciete en expliciete invloed van mannelijke geestelijken die als auteurs of critici vorm gaven aan het discours over de vrouwelijke religieuzen.

De discussie rond de feminisering en masculinisering van religie is dus zeker niet beslecht. Verder onderzoek, een bredere conceptualisering en waakzaamheid voor een te strakke conceptualisering zijn een blijvende noodzaak. Aansluitend bij de voorbije tweedaagse rond feminisering wordt in Leuven tussen 4 en 6 september 2008 een tweede workshop georganiseerd in verband met het gerelateerde en al even sterk gecontesteerde concept van de gescheiden private (vrouwelijke) en publieke (mannelijke) sferen.

“Households of Faith: Domesticity and Religion”

Deze tweede workshop belichtte ‘huisgezin’, ‘huiselijkheid’ en ‘religie’ vanuit verschillende confessionele en nationale contexten. In de sessies werd niet alleen de versterkende en ook beklemmende werking van christelijke huiselijke idealen bestudeerd, maar ook de daaraan gekoppelde beeldspraak en constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Bovendien kwam de invloed van de huiselijke sfeer en de familiekring op de vorming en bevestiging van die (christelijke) idealen aan bod en was er aandacht voor het beeld van de ‘thuis’ en de idealisering ervan. Een aantal sprekers ging nader in op het publieke ‘potentieel’ van de private sferen en bestudeerde hun openheid voor, of het indringen van, buitenstaanders, zoals de kerkelijke hiërarchie.

Zoals de eerste workshop, wilde ook “Households of Faith: Domesticity and Religion” de ‘feminiseringstheze’ herbekijken. In verschillende presentaties werd de klemtoon vooral gelegd op de compatibi-

liteit van mannelijkheid, huiselijkheid en religiositeit. Na een periode waarin de focus voornamelijk lag op de vrouw als ‘engel in het huisgezin’, betekende dat een welkome heroriëntering van de aandacht. Een aantal sprekers ging ook kritisch in op de gescheiden sferen-ideologie. Zo was er bijvoorbeeld oog voor de publieke zijde van het familieleven en voor de mogelijkheden die aan vrouwen werden geboden om via religieus geïnspireerde initiatieven in meer publieke velden te handelen.

Vijf sessies

De discussiesessies werden in gang gezet door Alana Harris (University of Oxford). Haar bijdrage, met als wat verrassende toonzetter Tom Lehrers “The Vatican Rag”, bood een verhelderende analyse van de verschuivende klemtonen in de ontwikkeling van het Jezusbeeld (en de toegankelijkheid daarvan) en een frisse blik op het gebruik van huiselijke beeldspraak in de beschrijving van de eucharistie. In de sessie “Gendering religion at home” gingen Bernhard Schneider (Universität Trier) en Matthieu Brejon-de Lavergnée (Fondation Thiers, Institut de France-CNRS, Parijs) nader in op de constructie van katholieke mannelijke idealen. De eerste spreker concentreerde zich in zijn analyse van Duitse gebedsboeken voornamelijk op de compatibiliteit van mannelijkheid en huiselijkheid, terwijl de tweede de constructie bestudeerde van het caritatieve ideaal van de *homme d’oeuvres* in het huisgezin en in het verenigingsleven.

De volgende sessie, “A Family affair: private expressions of faith”, zoomde in op de religieuze praktijken in de huiselijke kring. Tine Van Osselaer (K.U.Leuven) gaf in haar bijdrage over de intronisatiebeweging in het interbellum aan hoe een familieceremonie en -vereniging meer publieke doelstellingen konden koesteren. In zijn bijdrage over de Arenbergfamilie maakte Bertrand Goujon (Université de Reims) duidelijk dat het religieuze leven in familiale kring een hoeksteen vormde in de ontwik-

Bezoek van de Sint, jaren 1960.

keling van een rooms-katholieke elite. Josephine Hoegaerts (K.U.Leuven) ten slotte illustreerde dat een studie van de rituelen en verhalen rond Sinterklaas de aanzet kan geven tot nieuwe inzichten over die tradities en hun wisselwerking met constructies van mannelijkheid.

In de sessie “Transcendence and transgression of domestic boundaries” wijdde zowel Vincent Viaene (KADOC-K.U.Leuven) als Paula Kane (University of Pittsburgh) hun bijdrage aan gestigmatiseerde vrouwen. Daarbij kwam vooral de relatie tussen de huiselijke sfeer en de buitenwereld aan bod, zoals het bezoeken van de slaapkamers van die ‘victim souls’ door zowel leken als geestelijken. In de ses-

sie “Imaging a home” illustreerde Jonathan Ebel (University of Illinois, Urbana-Champaign) hoe (Amerikaanse) ideaalbeelden over mannelijkheid en vrouwelijkheid en ‘thuis’ getransporteerd werden naar soldaten die op het Europese vasteland aan het vechten waren. Sofie de Caigny (Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, Antwerpen) ging in haar presentatie nader in op de idealisering en het gebruik van de huiselijke ruimte door Belgische katholieke organisaties.

In de laatste sessie “Mothers, angels and apostles: women’s domesticity and empowerment” kwam vooral het beeld van de moeder aan bod. Michael O’Sullivan (Marist College, Poughkeepsie, New

York) schetste aan hand van vier casestudies het interbellum als een periode van continuïteit en verandering voor de combinatie vrouwelijkheid, huiselijkheid en religiositeit. Magali della Sudda (Université de Lille) bestudeerde een conservatieve vrouwenbeweging die ook binnen het politieke veld 'vrouwelijke' taken ontwaarde en vrouwen mobiliseerde als de 'apostels van de twintigste eeuw'. Bruno Bethouart (Université du Littoral) ten slotte analyseerde de polemiek rond het ideaal van de vrouw aan de haard binnen christelijke vakbewegingen in Frankrijk.

Het gezin als minisamenleving

Het internationale kader van de bijdragen bleek niet alleen bijzonder verruimend, maar bracht tijdens de intense discussies ook verrassende gelijkenissen aan het licht. Meer specifiek was dat bijvoorbeeld het geval in de voorstelling van de familie als belangrijke nucleus. Het gezin bleek daarin niet enkel een bouwsteen voor het christelijk leven, maar tevens een eenheid waarop de samenleving in haar geheel werd geconstrueerd. Ook in de idealisering van de hiërarchische verhoudingen binnen families, als afspiegeling van een patriarchale, door God bestuurde samenleving, kwamen duidelijk internationale parallellen naar voren.

Meerdere bijdragen wezen op het blijvende belang dat werd gehecht aan de mannelijke betrokkenheid in het religieuze leven. Een terugkerend thema was de rol van de vader als 'de priester van het huisgezin'. De vraag werd bijvoorbeeld gesteld in hoeverre het idee dat een vader moest deelnemen aan de religieuze opvoeding van zijn kinderen, verspreid was in vrouwenverenigingen. In de discussies en presentaties werd ook het belang van de materiële uitdrukking van vroomheid beklemtoond. Verschillende sprekers wezen op de (religieuze) geladenheid van architecturale onderdelen van het huis (de

haard bij de Sint, het afgeplatte dak, dat in tegenstelling tot het traditionelere type niet meer naar de hemel reikt, private kapellen). Ze vormden een tastbare illustratie van de wisselwerking en de wederzijdse bevestiging van 'huiselijkheid' en 'religiositeit', tevens de kerngedachte en leidraad van deze meer dan geslaagde workshop.

*Jan De Maeyer, Kristien Suenens
en Tine Van Osselaer*

VAN ESKIMOLEGENDEN TOT BANTOEÏSTIEK

Etnografisch erfgoed op KADOC

Een Chinees paar, ca. 1900.

De voorbije jaren ontving KADOC een aantal mooie aanwinsten met etnografische betekenis. Zowel de archiefbibliotheek van de passionist Rafael Labaere als de aanvulling op de collectie "Scripta" en de uitgebreide fotocollectie van de Vlaamse scheutisten hebben een opmerkelijke etnografische waarde. Omdat er ook in heel wat andere erfgoedcollecties, zowel archieven, audiovisuele collecties als bibliotheekgehelen - vergelijkbaar materiaal aanwezig is, brengen we een meer gedetailleerde blik op dit unieke werelderfgoed.

9

In 1968, het hoogtepunt van de Belgische missionaire aanwezigheid in het buitenland, waren naar schatting zo'n 6.800 Belgische missionarissen actief, van wie meer dan de helft vrouwen. In het spoor van de missieactiviteiten van de Belgische religieuze instituten hadden heel wat Vlaamse mannen en vrouwen zich tot in de verste uithoeken van de wereld gevestigd, van Noord-Europa (Nederland, Engeland, Denemarken, Scandinavië), over Noord-Afrika (Heilig Land, Maghreblanden) en Centraal-Afrika (Congo, Rwanda-Burundi) tot Noord-Amerika (Eskimo's, Antillen), Latijns-Amerika (Brazilië, Peru, Chili en andere) en Azië (China, Indië, Filipijnen). Hun evangelisatiewerk ging vaak gepaard met een intense studie van de taal, cultuur en gebruiken van de "te evangeliseren volkeren". Het missiologische debat in de jaren 1920 en 1930, gesteund door Rome, maande missionarissen immers aan tot een voorzichtige aanpassing aan de lokale culturele context, zeker als het geen fundamentele geloofszaken betrof. Vele Vlaamse missio-

narissen speelden op dat punt een vooraanstaande rol, zoals de Bantoemissionaris Placide Tempels (1906-1977) of de Eskimopater Franz Van de Velde (1909-2002). Ze onderscheidden zich tijdens hun bijna levenslange verblijf in hun missieregio door een uitgesproken inlevingsvermogen in de lokale cultuur en tradities. Ze waren echter geen uitzonderingen, maar veeleer pioniers.

Missionering en etnologie

De etnologische belangstelling van de missionaris gaat terug tot ca. 1910. Een van de sleutelfiguren was Wilhelm Schmidt (1868-1954), pater van Steyl en stichter van *Anthropos. Revue internationale d'ethnologie et de linguistique* (1906-). Als professor van het seminarie van zijn congregatie in Sankt-Gabriel bij Wenen integreerde hij zich, met toestemming van zijn orde, in de professionele wetenschappelijke kringen van de stad. Hij raakte in de ban van linguïstiek en religieus-etnologisch onderzoek. Als professioneel etnoloog maakte hij missionarissen warm voor etnologische observatie en registratie. Het is vanuit die optiek dat hij in samenspraak met kardinaal Mercier, die de opening van de kerk naar de wetenschap toejuichte, de internationale Semaine d'Ethnologie Religieuse (1912-1925) in het leven riep. De eerste sessie ging door aan de Leuvense universiteit, waar rector Paulin Ladeuze en een achttal Leuvense professoren, onder wie de etnoloog Edouard De Jonghe, bij het initiatief waren betrokken. Missionarissen konden er vakantieleergangen over volkskunde volgen, zodat ze nadien als bevoorrechte getuigen basismateriaal konden verzamelen over de taal en de culturele tradities van de volkeren bij wie ze terecht kwamen.

De Missiologische Weken van Leuven (1923-) gingen nog een stap verder. Het idee van vakantiecursussen voor missionarissen werd hernomen, maar dan vanuit een meer praktisch missionair

standpunt. Missionarissen kwamen er ervaringen uitwisselen over de problemen waarmee ze te velde werden geconfronteerd en over de methodes die ze hadden uitgewerkt om daaraan te verhelpen. Onder impuls van de jezuïet Pierre Charles (1883-1954) ontpopte de missiologische school van Leuven zich tot een progressieve stem in het missiologische debat. In zijn adaptatiemethode, die zowel voor- als tegenstanders kende, pleitte Charles voor een grotere gevoeligheid voor de aspiraties van de lokale bevolking. Hij was het idee van een autonome, inlandse clerus zeer genegen en pleitte voor de stichting van een inlandse kerk met eigen religieus personeel en een eigen vormtaal (architectuur, kunst). De studie van de taal en de culturele tradities van de bevolking was in dat adaptatiemodel van cruciaal belang, omdat die kennis het pad kon effenen voor betere resultaten in het apostolaat. Daardoor kregen etnografie, linguïstiek, antropologie, geschiedenis e.a. als hulpwetenschappen van de missiologie een belangrijke plaats in de opleiding van de missionaris, die dringend op een hoger niveau moest komen.

Erfgoed en etnografie

Een aantal seculiere en koloniale archieven die op KADOC zijn gedeponneerd, zoals die van de etnologen De Cleene-De Jonghe (1883-1973) of van Benoit Verhaegen (1955-1960), bevatten interessante etnografische dossiers. Het gros van de etnografische erfgoed op KADOC is echter afkomstig van religieuze instituten of hun leden. Ze kaderen in de hoger geschetste verwetenschappelijking van de missiëring en illustreren de nieuwe culturele attitude van de missionaris, gebaseerd op een grotere openheid en respect.

Zo bevat het generalaatsarchief van de scheutisten (1862-1967) heel wat waardevolle etnografische informatie over China, Mongolië, Congo en de Filippijnen. Verscheidene scheutisten brachten hun missiegebied in kaart, wat zijn neerslag kreeg in

“Vier Bangala-typen, 1896”.

een uitgebreide cartografische collectie. Anderen maakten zich verdienstelijk op het vlak van taal- en volkenkunde. Ze rapporteerden ijverig over de wetenswaardigheden van de streek en de volkeren die er woonden. Ze stelden grammatica's en woordenboeken samen in het Chinees, het Mongools, het Japans, het Lingala, het Tshiluba e.a. Sommige scheutisten ontpopten zich tot gedreven wetenschappers. Zo verwierven Antoon Mostaert (1881-1971), Jozef Mullie (1886-1976) en de broers Henri (1911-1983) en Paul Serruys (1912-1999) internationale faam in de mongolistiek. De publicaties van de leden van het instituut zijn opgenomen in de collectie “Scripta” (ca. 1800 titels), die unieke studies en publicaties in inlandse talen bevat. Vergelijkbare linguïstische en etnografische publicaties (o.a. in

het Oekraïens en het Arabisch) vindt men terug in de archiefbibliotheek van de redemptoristen (ca. 8.000 titels) en de noviciaatsbibliotheek van de Witte Paters uit Varsenare (ca. 2.200 titels), die reeds eerder op KADOC werden gedeponeerd.

De wetenschappelijke en cultuurhistorische waarde van dit werelderfgoed kan moeilijk worden overschat. Vaak betreft het uniek materiaal, dat nergens anders bewaard is gebleven. Voor de studie van de etnische, regionale en culturele identiteit van de betrokken regio's is dit erfgoed van cruciaal belang.

Een bijzondere vermelding verdient het beeld- en geluidsmateriaal dat op KADOC wordt bewaard.

Hoewel ook hier de mise-en-scène en de perceptie van de archiefvormer (fotograaf of cineast) in rekening moeten worden gebracht, geeft het audiovisuele materiaal vaak een veel directere toegang tot de etnografische werkelijkheid. De erfgoedcollectie op KADOC bevat in dat opzicht een aantal pareltjes. De filmcollectie van de Witte Paters (1945-1965) is uniek in haar soort. Hoewel missiepropaganda de hoofdopzet was, is een deel van de 127 films documentair van inslag. Ze bevatten een schat aan etnografische informatie over de streken in Congo, Rwanda en Burundi waar de Witte Paters werkzaam waren, over hun bevolking en tradities.

Voor de scheutisten dienen naast de missiefilms (1945-1960) de uitgebreide fotocollectie en de opmerkelijke collectie glasplaten te worden vermeld. In totaal gaat het om een 12.000-tal foto's, 50 fotoalbums en ca. 7000 glasplaten. Zij dateren voor het merendeel van voor de Twee Wereldoorlog en zijn hoofdzakelijk gemaakt in de 'klassieke' missiegebieden van Scheut, namelijk China (Mongolië), Belgisch Congo en de Filippijnen. Een niet onaanzienlijk deel van de collectie (ruim een derde) wordt gevormd door portretten en groepsfoto's van de leden van de congregatie zowel in hun thuis- als in hun missieland. Daarnaast tonen vele foto's de missioneringsactiviteiten en -ervaringen van de scheutisten. Het gaat daarbij om zowel de materiële resultaten (de missieposten, -kerken en -schoolgebouwen, kortom de fysieke impact van de missionering) als de 'immateriële' impact van hun werk, zoals nieuwe religieuze, christelijke praktijken en onderwijs. Tegelijk geven de foto's ook een kijk op het dagelijkse leven van de missionarissen. We zien bijvoorbeeld hoe ze wonen en reizen. Ten slotte getuigen de foto's van de confrontatie van de missionarissen met gebruiken die hun vreemd waren. Die foto's tonen enerzijds hun verwondering voor een wereld die zo verschillend was van de hunne. Anderzijds bevestigden ze voor hen dat hun eigen manier van leven en hun godsdienst zoveel hoogstaander waren

en dat die van de Chinezen of Congolezen primitief waren en dus als 'te bekeren' te beschouwen.

Naast de scheutisten en de Witte Paters hebben ook de franciscanen, de oblaten en de passionisten bijzonder waardevolle persoonsarchieven en audiovisuele collecties aan KADOC in bewaring gegeven. Placide Tempels maakte naam met zijn Bantoeïlofisie, die in diverse talen werd vertaald. Zijn archief (1933-1978) bevat zowel notities, manuscripten en geannoteerde publicaties over de Bantoeïculturen in Katanga en Kasai (o.a. raadsels, spreken, liederen) als geluidsmateriaal (opnames van Congolese liederen), foto's en films. De recentelijk gedeponeerde archiefbibliotheek van de passionist Rafael Hubert Labaere (1913-2003) heeft voor de etnografische studie van de Sankuru-regio (Oost-Kasai) een vergelijkbare waarde. Naast talrijke werkfiches, een unieke verzameling geluidsmateriaal, een interessante fotocollectie en een mooie reeks geografische plannen bevat ze een uitgebreide collectie geschriften in het Tetela en het Indanga, gaande van taallexica en grammatica tot uitdrukkingen, spreekwoorden en labels.

Voor etnografische informatie over het Hoge Noorden blijft de filmcollectie van de oblaten (1935-1950) (7 titels) en vooral het archief van Franz Van de Velde (1935-1989) toonaangevend. Naast fotoalbums over het leven van de Eskimo's, treffen we in de dagboeken en persoonlijke notities van de Eskimopater gedetailleerde informatie aan over het dagelijks leven, de jacht, het klimaat, de geschiedenis, de taal, de toponomie, de aardrijkskunde en de geografie van de jachtgebieden. Zelfs over het bedreigde leven van de ijsbeer is er heel wat informatie aanwezig. Verder heeft pater Van de Velde op basis van mondelinge overlevering - die in sommige gevallen zelfs teruggaat tot ca. 1770 - heel wat verhalen, legenden en volksliederen verzameld en geregistreerd.

Greet De Neef, Carine Dujardin en Luc Vints

“ADIEU À LA PATRIE”

Vlaams/Belgische migranten in Noord-Frankrijk en Parijs (jaren 1850-1960)

Kerstviering in 1944 van de Katholieke Vlaamse Vriendenkring van Wazemmes, een wijk van Rijsel.

Verschillende archieven en collecties die KADOC in bewaring heeft, getuigen van de massale Vlaams/Belgische uitwijking naar Frankrijk in de negentiende en de twintigste eeuw: Belgische redemptoristen op missie in Noord-Frankrijk, de prominente rol van de migratieproblematiek op diverse katholieke sociale congressen, de vele sporen van de seizoengebonden uitwijking Hoewel geen van deze archieven compleet genoeg is om op zichzelf de omvang en de impact van het fenomeen te duiden, reveleren ze wel een aantal pertinente vragen. Vanwaar die interesse in katholieke milieus voor de Vlaamse migrant? Welke doelstellingen streefde die na? Stelde de migrant die aandacht zelf op prijs? Vergat hij niet liever zijn afkomst of dat wat eraan herinnerde? Of legde hij er - door heimwee of om redenen van houvast - vanzelf een bijzondere aandacht voor aan de dag? Veel vragen dus, waarop een begin van antwoord deels in Frankrijk ligt.

Reeds in 2006 en 2007 werden met de steun van de Vlaamse Gemeenschap door KADOC en Amsab-ISC een aantal Franse erfgoedgehelen met betrekking tot de thematiek verkend. Doelstelling was een meer accuraat beeld te krijgen van de sporen die de Vlaams/Belgische uitwijking in Frankrijk had nagelaten. De nadruk lag daarbij vooral op inventarisatie en bewustmaking, niet op onderzoek. Dat is wel het geval bij het op 1 januari van dit jaar gestarte FWO-project *Religie, cultuur en alteriteit. Vlaams/Belgische migranten in Noord-Frankrijk en Parijs (1850-1960)*. Dat moet uitmonden in een proef-

schrift (2011) en een aantal onderzoeksbijeenkomsten. Een ruime stuurgroep, met onder meer Jan De Maeyer (KADOC), Anne Morelli (ULB), Idesbald Goddeeris (K.U.Leuven) en Didier Terrier (Université de Valenciennes), begeleidt het project.

Onderzoekskader

Historisch onderzoek voert niet alleen terug naar het verleden. Het onderwerpt het verleden ook aan vragen die vandaag worden gesteld.

Dat is niet anders in het migratieonderzoek. Afgelopen decennia nam dat in bijna alle humane wetenschappen een hoge vlucht. Sociologen, economen, antropologen en historici, allen legden voor het fenomeen een bijzondere aandacht aan de dag. Deels laat die zich zeker verklaren door de omvang en de globale context waarin migraties zich vandaag voordoen. Dat leidde tot een aantal inzichten, waarvan we er hier twee (met elkaar verwante) kort even schetsen.

Zo werd de bewering dat migratie noodzakelijk samengaat met een ervaring van ontworteling de afgelopen decennia door het migratieonderzoek genuanceerd. Zeker, migranten komen terecht in een vreemd land en worden geconfronteerd met factoren buiten hun macht. Maar evenzeer staat vast dat de meerderheid daarop reageert door ook in het gastland het leven vanuit vertrouwde patronen vorm te geven. Migrantten zoeken elkaar op, wonen in dezelfde buurten, winkelen bij vertrouwden en beleven samen hun geloof. Die ‘andersheid’ of *alteriteit*, geboren uit de migratie, wordt door de gastsamenleving niet altijd op prijs gesteld. Voor de migrantten gaat dat echter niet op. Het terugplooiën op wat vertrouwd is, is voor hen een onontbeerlijk instrument om het *Unheimliche* op een zinvolle manier te structureren. Dat geldt niet het minst voor de eerste generatie, van wie velen nog twijfelen tussen definitieve vestiging of terugkeer.

Die onzekerheid heeft gevolgen. Naast de uitbouw van een nieuw bestaan, proberen migranten tegelijk het houvast van alles wat hun origine omgeeft, te bewaren. Hoe kan dat beter dan met het land van herkomst in contact te blijven? Vandaag duidt men dat aan als transnationale netwerken. Migrantten (en hun kinderen) onderhouden allerhande relaties en bouwen netwerken op waardoor ze in twee landen (in plaats van één) verankerd zijn. Dergelijke relaties en netwerken worden zeker bevorderd en bestendigd door nieuwe transport- en communicatiemiddelen. Vandaar dat ze veelal in verband worden gebracht met de hedendaagse, niet-Europese migratie. Historici wijzen er echter op dat dergelijke netwerken - weliswaar in mindere mate en minder intens - vroeger eveneens aan de orde waren.

Het onderzoek

Binnen een ruim tijds kader (1850-1960) wil het project drie casussen onderzoeken die geografisch representa-

tief zijn voor de permanente vestiging van Belgen in Frankrijk. Een eerste casus betreft de agglomeratie Rijsel, met voorsprong het voornaamste bestemmingsgebied van de Vlaams/Belgische migratie. Scherpgesteld op bepaalde steden of wijken, was de Belgische aanwezigheid er overdonderend. Schoolvoorbeeld is Roubaix, waar in 1881 54% van de bevolking de Belgische nationaliteit had. De meesten waren afkomstig uit West- en Oost-Vlaanderen, maar ook uit Henegouwen. Andere Belgische enclaves waren te vinden in Tourcoing, Halluin, Armentières en in zuidelijke wijken van Rijsel als Wazemmes, Esquermes en Fives. De nabijheid van het land van herkomst schiep er een bijzondere context: het perspectief van terugkeer bleef reëel en familiebanden werden dikwijls onderhouden.

De Belgische migratie naar Frankrijk reikte echter ook verder dan de Rijselse agglomeratie. Weinig bekend is de grote aantrekkingskracht die Parijs in dezelfde periode op Belgen uitoefende. Daarop richt

Het Sint-Antoniuspatronaat van de Belgische minderbroeders in Rijsel, ca. 1900.

15

zich de tweede casus. Tot 1901 waren zij de belangrijkste buitenlandse bevolkingsgroep in de Franse hoofdstad. Ze vestigden zich vooral in het 11de (faubourg Saint-Antoine), 18de (de buurt van het Gare du Nord) en 19de arrondissement (La Villette).

Een derde migratiebeweging die het project wil bestuderen, dateert grotendeels van na de Eerste Wereldoorlog. De oorlog ontnam Frankrijk een substantieel deel van zijn jonge actieve mannelijke bevolking. Dat zorgde voor een krapte op de arbeidsmarkt, niet het minst in de landbouw, waar de vraag naar mensen die het metier beheersten,

uitermate groot was. Vooral Vlaamse landbouwers emigreerden en gingen in Frankrijk boeren op grote hoeven en op rijkere gronden, onder andere in de ruime omgeving van Rouen, Evreux, Laon en Soissons.

Opvallend is dat de hoger beschreven inzichten ook op de Belgische uitwijking van toepassing lijken. Het heeft er bijvoorbeeld alle schijn van dat Vlamingen/Belgen elkaar ook in Frankrijk gemakkelijk leken te vinden. Ze woonden (al dan niet noodgedwongen) in dezelfde buurten, hadden een eigen netwerk van winkels, cafés en vrijetijdsbesteding

Deze foto werd genomen naar aanleiding van een viering in 1890 bij het Werk der Vlamingen in Parijs.

en hielden soms - in weerwil van een Frans anti-klerikaal beleid - vast aan de specificiteit van hun katholiek geloof. Daarbij werden ze niet zelden aangemoedigd (of overgehaald) door een in dat opzicht opvallend actieve Belgische katholieke kerk. Dat blijkt in elk van de drie casussen. Gedurende het ruime tijds kader van de migratie trad ze er op de voorgrond als een grensoverschrijdende speler in het verenigen, omkaderen en begeleiden van Belgische en vooral Vlaamse migranten. In het Rij-selse bestaften Belgische franciscanen een Werk der Vlamingen in Roubaix (1857-1880) en Wazemmes

(1864-1880). In dezelfde periode werden ook vanuit België tal van missies georganiseerd. Het initiatief in Wazemmes is een bijzonder geval. Niettegenstaande de Belgen langzaam uit de buurt verdwenen, begon het in 1933, in de schoot van het bisdom Rijsel, aan een nieuw en dynamisch bestaan. Spilfiguur daarvan was kanunnik Joseph Wannyn, die zich in de buurt gaandeweg geconfronteerd zag met de ondertussen bejaard geworden Belgen. Voor hen werden onder andere een *foyer belge* en vakantiekolonies ingericht. De religieuze omkadering in Parijs werd georganiseerd vanuit het bisdom Gent. Het Werk der Vlamingen daar stond eerst ten dienste van de Vlaams/Belgische Parijzenaars (1862 - jaren 1890), later diende het meer en meer als uitvalsbasis voor het pastorale werk bij de seizoenarbeiders en de Belgen die zich hadden gevestigd in de Franse landbouwgebieden.

In elke van deze drie casussen wordt onderzocht of er op bepaalde momenten sprake was van Vlaamse en/of Belgische gemeenschapsvorming en identificatie. Bijzondere aandacht gaat uit naar de geloofsidentiteit en de religieuze omkadering van de migranten. Welke remmende of begeleidende impact hebben die gehad op hun integratie- of inculturatieproces (afhankelijk van o.a. variabelen als bestemming, beroepsactiviteit en tijds kader)? Hoe verhield zich dat tot migrantengroepen van een andere nationaliteit? Ook de Italiaanse, Duitse, Poolse, Portugese, Spaanse migranten probeerden zich via eigen gewoonten en praktijken te handhaven op Frans terrein, zeker op religieus vlak. Omzeggens al die migrantengroepen plooiden op een gegeven moment terug op een missie of kerk die hun aanwezigheid in Frankrijk identitair legitimeerde. Meer zelfs, op het eerste gezicht hielden ze er zelfs langer aan vast dan de Belgen, die snel tot zeer snel onzichtbaar werden in de Franse samenleving. Vraag is of deze eerste, premature hypothese klopt.

Henk Byls

CARITAS EN DIACONIE

Impressies uit Bochum

Het sanatorium van de zusters van Berlaar in Nyborg (Denemarken), ca. 1930.

De workshop “‘Dynamische Zeiten’ für Diakonie und Caritas?”, die onder leiding van Traugott Jähnichen en Wilhelm Damberg op 30 mei en 1 juni ll. aan de Ruhr-universiteit in Bochum plaatsvond, was niet alleen heel intens, maar door de comparatieve benadering ook zeer stimulerend. De vergelijking tussen enerzijds de protestantse en de rooms-katholieke benadering en anderzijds de situatie in Duitsland en die in de Noord-West-Europese buurlanden was uitdagend. De tweedaagse studiebijeenkomst kaderde in het “Teilprojekt II b der DFG-Forschergruppe Transformation der Religion nach 1945”. Ook KADOC-K.U.Leuven bracht er een bijdrage.

17

Op de workshop stond deze vraag centraal: welke veranderingsprocessen maakten diaconie aan protestantse zijde en caritas aan katholieke zijde na de Tweede Wereldoorlog en in het bijzonder in de jaren 1960 door. Onder diaconie worden alle private of collectieve uitingen van sociale empathie en solidariteit verstaan, geconcretiseerd in sociale hulp, instellingenzorg voor zieken, andersmobielen en bejaarden, opvang en begeleiding van probleemjongeren.

Verschillende deelnemers stelden voor Duitsland paradoxale ontwikkelingen vast. Aan de ene kant vertoonden de jaren 1960 zowel een enorme organisatorische dynamiek (modernisering, professionalisering, schaalvergroting onder invloed van de demografische evolutie en de opkomende welvaartsstaat) als een opvallende inhoudelijke onzekerheid, maar ook

verdieping (contestatie en discussie begripsinhouden diaconie en caritas, verantwoordelijkheid gelovigen versus gemeenschappen en instellingen, gendergevoeligheid en tendens tot radicale democratisering). Aan de andere kant luidden dezelfde jaren 1960 ook een doorbraak in van de secularisering. Die had zo'n impact dat de vraag werd gesteld of confessionele instellingen nog wel een toekomst hadden.

Onder druk van de tijd

Peter Hammerschmidt (München) bracht een referaat dat boekdelen sprak. In een goed gedocumenteerd betoog toonde hij aan hoe onder invloed van de hoger genoemde civiele processen de financiële situatie van de confessionele instellingen in Duitsland onder druk kwam te staan. Vermits de verzekeringstussenkomsten voor de patiënten onvoldoende waren, moesten de instellingen een toenemend beroep doen eigen middelen, bijvoorbeeld via de organisatie van omhalingen in de kerken en structurele tussenkomsten van de regionale overheid of de Bondsrepubliek. Voortdurend werden de grenzen van het eigen vermogen bereikt, temeer daar precies in de jaren 1960 het religieuze personeel (vergrijzing, roepingencrisis) minder inzetbaar werd en te betalen lekenpersoneel meer moest worden ingeschakeld. Toch zag de spreker ook nu nog een plaats voor confessionele zorgopvang in functie van enerzijds de geloofsbeleving en anderzijds de remediëring van lacunes in de civiele voorzieningen: de steeds nog noodzakelijke maatschappelijke alarmbelfunctie en eerstelijnszorg.

Het accent dat gaandeweg in zowel protestantse als katholieke instellingen in de jaren 1960-1970 op de eerstelijnszorg (noodopvang, leniging eerste noden, sensibilisatie sociale probleemgroepen) kwam te liggen, had volgens verschillende sprekers te maken met inhoudelijke pastoraal-theologische en sociaal-theologische evoluties. Aan rooms-katholieke zijde speelde de specifieke context van het Tweede

Vaticaan Concilie mee. De Duitse theologen Karl Gabriel (Münster) en Gerhard K. Schäfer (Bochum) wisten op een indringende wijze uiteen te zetten hoe onder invloed van het gemeenschapsdenken zowel jonge diaconessen/diakens aan protestantse zijde als jonge religieuzen aan katholieke zijde zich afzetten tegen wat in de workshop "ultramontaanse instellingen" werd genoemd. Zij achtten de gangbare diaconie en caritas als te eng en te binnenkerkelijk. Interessant was dat zowel aan protestantse als aan katholieke zijde tegen de achtergrond van een evangelische radicaliteit het accent meer op een daadwerkelijke sociaal-religieuze, sociaal-empathische, dan wel op een professionele benadering kwam te liggen. In zeker opzicht doet het denken aan een terugkeer naar het charisma dat veel initiatieven in de eerste helft van de negentiende eeuw kenmerkte. Sociale inzet werd voor de nieuwe generaties in de jaren 1960-1970 een test, zo niet dé test, van het kerk-zijn. Aan protestantse zijde laaiden de discussies over het begrip diaconie - het dreigde een regelrecht containerbegrip te worden - zo hoog op dat in Bonn een speciaal onderzoekgericht steunpunt *Diakonie* werd opgericht. Daar werd diaconie voortaan benaderd als een dynamisch begrip; de lokale gelovige gemeenschap of gemeente werd als een *Kontrastgesellschaft* getypeerd.

De discussies, aangetrokken door Jochen-Christoph Kaiser (Marburg), over deze uiteenzettingen waren erg levendig. Eén van de meest opmerkelijke interventies had de ontkrachting van de mythe van de gemeentediaconie voor ogen. De interpellant stelde in de jaren 1960-1970 een breuk vast in de synergie tussen theologie en sociale actie, met als resultaat dat diaconie een vlottend begrip werd.

Het unieke Belgisch model?

Het comparatieve luik - de vergelijking met de Deense, Nederlandse en Belgische situatie - trok de discussies met betrekking tot Duitsland helemaal open. Liselotte Malmgart (Aarhus) wees erop dat in Denemarken de lutherse (staats)kerk zich nauwelijks een zending inzake diaconie zag weggelegd, en dat tot een flink eind in de jaren 1960, als gevolg van de aanwezigheid van een fijnmazig sociaal zekerheids- en verzorgingsstelsel. Het gevolg was dat de weinige katholieke missies (bijvoorbeeld de Franse zusters van Sint-Jozef en de Belgische zusters van Maria uit Berlaar) wel heil zagen in de uitbouw van kleinschalige verzorgingsinstellingen. Maar het sociale stelsel en de groeiende eisen inzake modernisering en professionalisering zouden ook hen de das om-doen. De laatste katholieke instelling sloot in 1994; in 2009 zal de laatste diaconesseninstelling de deuren sluiten. Diaconie richtte zich in Denemarken dan ook meer op allerlei moreel gerelateerde fenomenen als alcoholisme of jonge drugsverslaafden. Vooral de zogenaamde stadsmissies spelen daarin een actieve rol.

Ook in Nederland was er, aldus Georg Harinck (Vrije Universiteit Amsterdam), een afstandelijkheid vast te stellen van de Nederlandse Gereformeerde Kerk en de andere protestantse denominaties tegenover de sociale functie van de diaconie. Hij zag als reden voor die protestantse terughoudendheid het feit dat de kerken zich van de moderne, naoorlogse samenleving vervreemd voelden. De Tweede Wereldoorlog vergrootte die afstand nog. De jaren 1960 betekenden ook in dat opzicht in Nederland een kanteling. Het ging niet langer om 'caritatieve' diaconie, maar om sociale diaconie, namelijk het opkomen voor de armsten, de zwaksten, de verschoptelingen van de consumptiesamenleving door de kerkgemeenschappen (nationaal, lokaal of

de gemeenten). Van een wetenschappelijk onderbouwde beweging was ook hier geen sprake.

Heel anders stond België in de discussie. Enerzijds wisten de christelijke verzorgingsinstellingen er in de jaren 1960 vanuit een defensieve reflex de publieke eisen tot modernisering en professionalisering om te buigen in een comparatief voordeel. Van een wegzakken, zoals elders, was in ons land geen sprake. Het op het subsidiariteitsbeginsel en corporatief medebeheer gestoelde sociale zekerheidsstelsel vormde hier wellicht de voornaamste verklaring waarom de sector er zelfs in slaagde de evoluties mee te sturen. De aanwezigheid van sterke koepelorganisaties als het Verbond van Verzorgingsinstellingen, die een representatieve onderhandelingspositie wisten in te nemen, maar ook de aangesloten religieuze verzorgingsinstellingen in hun modernisering stuurden, was een enorme troef om de continuïteit van de privé-instellingen te verzekeren. Terwijl de religieuze instituten zich als gevolg van de vergrijzing en de zeer beperkte instroom van leden uit dat actieve apostolaat terugtrokken, was er opmerkelijk genoeg meer dan ooit tevoren aandacht voor de humanisering van de verzorging en de christelijke ethische dimensie. Anderzijds kenden ook in België christelijke solidariteitsacties die in de context van de jaren 1960 het licht zagen, zoals Broederlijk Delen (jaarlijkse vastencampagne ontwikkelingssamenwerking), Welzijnszorg (jaarlijkse adventscampagne rond kansarmoede) of de cv Hefboom (alternatieve economie), een mooie dynamiek.

Ook uit de referaten die concrete diaconesseninstellingen (bijvoorbeeld Hephata) of protestantse opleidingsinstituten in de diaconie bestudeerden, bleek hoe uniek de Belgische situatie wel was. Het lokte op de workshop en in de wandelgangen een discussie los over de draagwijdte van het corporatieve gedachtegoed en het subsidiariteitsdenken in Europa. Dat het aan katholieke zijde iets gemakkelijker was

om in de jaren 1960 de brug naar de modernisering te leggen, had wellicht ook te maken met de impact van het personalisme, dat individu en collectiviteit verzoende. Het personalisme maakte ook de feitelijke interne secularisering van de sociale sector voor de katholieke kerk verteerbaar. Met andere woorden, het Tweede Vaticaans Concilie leek hierin geen breuk te hebben gebracht. De verschuiving had zich inzake caritas al ingezet in de loop van de jaren 1950-1960.

De Bochumse workshop illustreerde nog maar eens de potentiële rijkdom van discussiebijeenkomsten waar theologen, sociale wetenschappers en historici binnen- en buitenkerkelijk gerelateerde fenomenen bestuderen. De bijeenkomst toonde op overtuigende wijze aan dat wanneer we historische fenomenen in hun essentie trachten te begrijpen, een interdisciplinaire, comparatieve aanpak noodzakelijk is. Leerden historici in Bochum oog te hebben voor de theologische dimensie, dan keken theologen aardig op hoe diep civiele processen in het leven van de kerken ingrepen. De resultaten van de workshop worden gepubliceerd in de bekende reeks *Konfession und Gesellschaft* (Kohlhammer).

Jan De Maeyer

RELIGIE EN MODERNITEIT

Eerste KADOC Summer School

Groepsfoto Summer School 2008.

Van 20 tot 29 augustus ll. organiseerde KADOC voor het eerst een onderzoeksgesichte zomercursus. Jonge vorsers uit binnen- en buitenland konden er kennismaken met het lopend onderzoek over de zeer uiteenlopende aspecten van de wisselwerking tussen religie, cultuur en samenleving. Via lezingen en praktijkgerichte seminaries werden hun nieuwe inzichten en methodes aangereikt. Het organiserend consortium, met naast KADOC-K.U.Leuven ook de Vrije Universiteit Amsterdam, de Universiteit van Fribourg, de Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE Sorbonne Parijs) en de Universiteit van Trnava (Slovakije), hoopt op die manier de kwaliteit van het onderzoek op dat terrein te bestendigen en te verhogen.

Op deze eerste uitgave van de “International Summer School on Religion, Culture and Society in Europe (1750-)” werden uiteindelijk - na een zorgvuldige selectie - veertien studenten uitgenodigd, merendeels jonge doctorandi in de geschiedenis, politieke en sociale wetenschappen en architectuur. Ze waren afkomstig uit de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Duitsland, Slovaakije, Nederland en Vlaanderen. Die groep kreeg een intensief en gevarieerd programma voorgeschoteld. Het centrale thema, “Religie en moderniteit”, werd na een inleidende lezing verder uitgediept in zes gespecialiseerde modules. Die bestonden telkens uit twee sessies. Een hoorcollege in de namiddag (15-17 uur) bood een algemene inhoudelijke toelichting bij het thema en een stand van zaken van het

onderzoek. Dat college vormde het raamwerk voor een meer interactief werkseminarie tijdens een volgende ochtendsessie (10-13 uur). Van de studenten werd verwacht dat ze de daar te bespreken teksten en nota's kritisch konden benaderen.

Het studieprogramma was dus allerm minst vrijblijvend. Maar er werd vanzelfsprekend ook ruimte gemaakt om deze (buitenlandse) studenten te laten kennismaken met Vlaanderen, Leuven en zijn universiteit. Ook de in KADOC bewaarde erfgoedgehelen, in het bijzonder de collecties met internationale weerklank, werden hun voorgesteld. Een excursie op zaterdag 23 augustus bracht hen onder meer naar Gent en Brussel. Die dag werd afgesloten met een exclusief bezoek aan de beiaard van de Leuvense universiteitsbibliotheek.

Een nieuw paradigma: religieuze modernisering

van de zomercursus. Staf Hellemans (Universiteit Tilburg) maakte in zijn inleidende lezing onmiddellijk duidelijk dat de interactie tussen beide sferen tijdens de afgelopen 250 jaar met zeer diverse theoretische schema's kan worden benaderd. Het secularisatieparadigma, dominant van ca. 1965 tot en met de jaren 1980, gaat uit van de fundamentele oppositie tussen religie en moderniteit. Het waren zogenaamd gescheiden, parallelle entiteiten. Aanhangers van de secularisatiethese dicteerden dat, naarmate de maatschappij modern werd (sociale differentiatie, industrialisatie, verstedelijking, ...), de sociale impact van religie gradueel, zelfs eventueel afnam. Dat duale en vaak ook teleologische raamwerk werd gaandeweg bekritiseerd. Alternatieven werden ontwikkeld. De aanhangers van het *rational choice* model betoogden dat in de moderne en pluralistische samenleving het aanbod aan zingevingssystemen groter werd, wat de keuzemo-

“Religie en moderniteit” was het centrale thema

gelijkheid vergrootte. Anderen beargumenteerden dat zich louter of vooral een proces van individualisering aftekende: religie werd in de moderne samenleving gaandeweg verbannen van het publieke domein naar de private sfeer.

Hellemans wil de secularisatiethese niet volledig overboord gooien, maar onderlijnde dat religie niet als een tegenpool van de moderniteit moet worden beschouwd, maar wel als een intrinsiek onderdeel ervan. De interactie van religieuze actoren met de moderniteit, en dat op diverse maatschappelijke domeinen (economie, educatie, wetenschap, internationale verhoudingen ...), leidde ertoe dat ook het religieuze veld zelf ingrijpend moderniseerde. Die interacties moeten op een contextspecifieke manier worden benaderd. Ze kunnen soms onder de noemer secularisatie worden gebracht, maar er speelden zich ook tal van andersoortige processen af. Om die in hun samenhang te kunnen duiden, is een globale, comparatieve (interreligieus, intercultureel, internationaal) en liefst multidisciplinaire aanpak aangewezen.

Zes thematische verkenningen

Het raamwerk dat Hellemans had ontwikkeld, werd tijdens de daaropvolgende week concreter ingevuld met zes thematische modules.

Denis Pelletier en Philippe Portier (Ecole Pratique des Hautes Etudes, Sorbonne Parijs) focusten op de complexe verhouding tussen religie en politiek vanuit het erg actuele Franse *laïcité*-debat. Hoe wordt in moderne democratieën een evenwicht gevonden tussen beide sferen en hoe zijn de verhoudingen tijdens de voorbije eeuwen geëvolueerd? Bijzondere aandacht ging daarbij uit naar beleidsdomeinen als gezondheidszorg en gezin. Ook het recente hoofddoekendebate werd behandeld. Beide docenten evalueerden ten slotte de bijdrage van religieuze structuren (kerken, instituten, ...) aan de totstand-

koming van wat zij het ‘moderne politieke waarde-systeem’ noemden.

Jan De Maeyer behandelde in de module “Material culture of Christianity” de wijze waarop christelijke denominaties hun identiteiten materialiseerden in een vaak zeer verschillende religieuze en sociaal-culturele vormtaal. Dat ‘tastbare christendom’ komt tot uiting in de inrichting van openbare ruimten, in architectuur, interieurdecoratie, iconografie en andere kunstvormen. De productie werd aangestuurd door tal van ‘drukkingsgroepen’, maar verliep ook in aanhoudende dialoog met de moderniteit. In het seminarie werd achtereenvolgens ingegaan op de religieuze kunst tijdens de verlichting, het religieuze reveil, het historisme (neostijlen) en het modernisme (art deco). Ook De Maeyer hield een pleidooi om bij de studie van die kunstvormen en -stijlen een meer cultureel en contextueel perspectief te hanteren, met aandacht voor antropologische inzichten en concepten. Tijdens een daguitstap werden met de studenten enkele merkwaardige sites bezocht, onder meer het bedevaartsoord Oostakker.

De Nederlandse hoogleraar Joris van Eijnatten (Vrije Universiteit Amsterdam) confronteerde de studenten met de interactie tussen religie en de media. Waar religies in een premoderne context een primaire rol vervulden in de vorming en de controle van fundamentele sociale waarden en in de ideeënconstructie, werd die rol na 1750 grotendeels overgenomen door nieuwe, eigensoortige kanalen. Dat verklaart de nadrukkelijke aanwezigheid van religies en denominaties op dat terrein. De rol van de media is beslist cruciaal om inzicht te verwerven in de sociale en culturele constructie van religieuze identiteiten. Van Eijnatten toonde de diversiteit van informatiedragers (van preken, over boeken, prenten tot het moderne internet) die werden en worden ingezet om (onderliggende) religieuze boodschappen over te brengen naar het brede publiek. Die ‘ontvan-

gers’ traden vanzelfsprekend eveneens in dialoog met de media en stuurden zo mee hun ontwikkeling. Ook de religies en denominaties zelf bleven in dat interactieve proces allerm minst onberoerd.

De plaats die in onderwijsprogramma’s wordt ingeruimd voor godsdienstonderricht, kan volgens Ansgar Jödicke (Université de Fribourg) worden beschouwd als een goede graadmeter om de maatschappelijke positie van religie in internationaal perspectief te evalueren. De huidige debatten aangaande religieus pluralisme worden er in belangrijke mate door gekleurd. In de module werden gevalsstudies ontwikkeld voor Engeland, Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Er werd gezocht naar de grondlijnen van het debat op Europese schaal, maar ook gewezen op het belang van regionale culturele tradities en de nationale grondwettelijke contexten.

In een volgende module, geleid door Emilia Hrabovec (Universiteit van Trnava) en Vincent Viaene (KADOC-K.U.Leuven), werd een nog indringender internationaal perspectief gehanteerd. Beiden stonden stil bij de houding van de katholieke kerk en de Heilige Stoel tegenover de sociopolitieke evoluties in Europa tijdens de afgelopen 250 jaar. Speciale aandacht ging daarbij uit naar Centraal- en Oost-Europa en naar de houding van de kerk tegenover het totalitarisme. Het wordt ook meer en meer duidelijk dat religies tijdens de afgelopen 250 jaar zeer actief betrokken waren in het internationale debat, de totstandkoming en werking van transnationale netwerken. Dat *religious internationalism* kan worden beschouwd als één van de belangrijkste poorten waarlangs religies en denominaties zich de voorbije twee eeuwen hebben gemoederniseerd en bijdroegen aan de totstandkoming van een globale publieke ruimte.

Een laatste module ten slotte, onder leiding van Patrick Pasture en Peter Heyrman (K.U.Leuven), wierp een blik op de interactie tussen religie, mo-

derniteit en *civil society*. Dat laatste begrip en de waarden waarmee het wordt verbonden, werden in het bijzonder geïmpactueerd. Desalniettemin kan worden vastgesteld dat religieuze opvattingen een belangrijke invloed kunnen uitoefenen op de wijze waarop vrije organisatievormen zich verhouden tot de overheid. In het christendom worden religieus verankerde organisaties doorgaans beschouwd als belangrijke constituenten van het middenveld, als pijlers van de democratische samenleving. Een contextuele en historische analyse dringt zich evenwel op. Dat er bij uitspraken over de socio-politieke impact van religieuze opvattingen voorzichtigheid geboden is, werd geïllustreerd aan de hand van enkele voorbeelden, onder meer de vaak veronderstelde invloed van het katholieke corporatistische concept van een 'derde weg' op het ontstaan van de naoorlogse welvaartsstaat.

De organisatie van deze eerste zomerschool bleek voor KADOC een intense, maar ook waardevolle ervaring. Nieuwe contacten konden worden gelegd. Het onderzoek dat door de betrokken studenten en hun onderzoeksgroepen wordt gepland en uitgevoerd, opent voor het centrum verschillende vervolgttrajecten. Bovendien was het gewoonweg best interessant om in dialoog met jonge onderzoekers te reflecteren over het toekomstige onderzoek op het themaveld "religie, cultuur en samenleving".

Peter Heyrman

AD MAJOREM DEI GLORIAM

Het archief van de Vlaamse jezuïeten

De jezuïetencommunity van het Brusselse Sint-Michielscollege in 1887.

Het doel van archiefinstellingen en -diensten is de conservering van getuigenissen, ongeacht de materiële drager ervan. Ze bewaren het relaas van handelingen en ideeën van personen en instanties doorheen de tijd. Dat gebeurt met de uitdrukkelijke bedoeling de getuigenissen voor het nageslacht te bewaren. Archiefmateriaal vormt zo een belangrijke informatieve schakel tussen opeenvolgende generaties. Ook de Sociëteit van Jezus, in België en elders in de wereld, heeft uitgebreid aandacht voor haar (papierene) erfgoed. Vanaf 16 oktober 2007 wordt het dagelijks beheer van het provinciaal archief van de Vlaamse jezuïeten in Heverlee voor een termijn van vier jaar door KADOC waargenomen, in afwachting van verdere opties.

De oorsprong van het archief van de Vlaamse jezuïeten of *Archivum Provinciae Belgicae Septentrionalis* (ABSE) gaat terug tot de negentiende eeuw. Na de afschaffing van de jezuïetenorde in 1773 werd de Sociëteit in 1814 opnieuw erkend door de benedictijner paus Pius VII (1800-1823). Pas in 1830 kregen de jezuïeten de toestemming om zich in België te vestigen. De nieuwe staat bood de Sociëteit ruimschoots de mogelijkheid zich snel te ontwikkelen. De Belgische grondwet waarborgde immers de vrijheid van godsdienst, vereniging en onderwijs. Er kwam een eerste officieel erkend jezuïetenhuis (november 1830) in Gent. Daarna volgden Aalst (1831) en Namen (1831). Op 3 december 1832 stichtte pater generaal Jan Roothaan (1785-1853) de nieuwe Belgische jezuïetenprovincie.

Ze telde een honderdtal leden. Omstreeks die tijd werden de eerste grondslagen voor de vorming van het archief van de jezuïeten in België gelegd. De Sociëteit kende een opmerkelijke uitbreiding, wat zich vertaalde naar de administratie en de archiefvorming. Vele jongelingen en seculiere priesters traden tot de Sociëteit toe en talrijke huizen en werken werden door de Belgische provincie aangenomen.

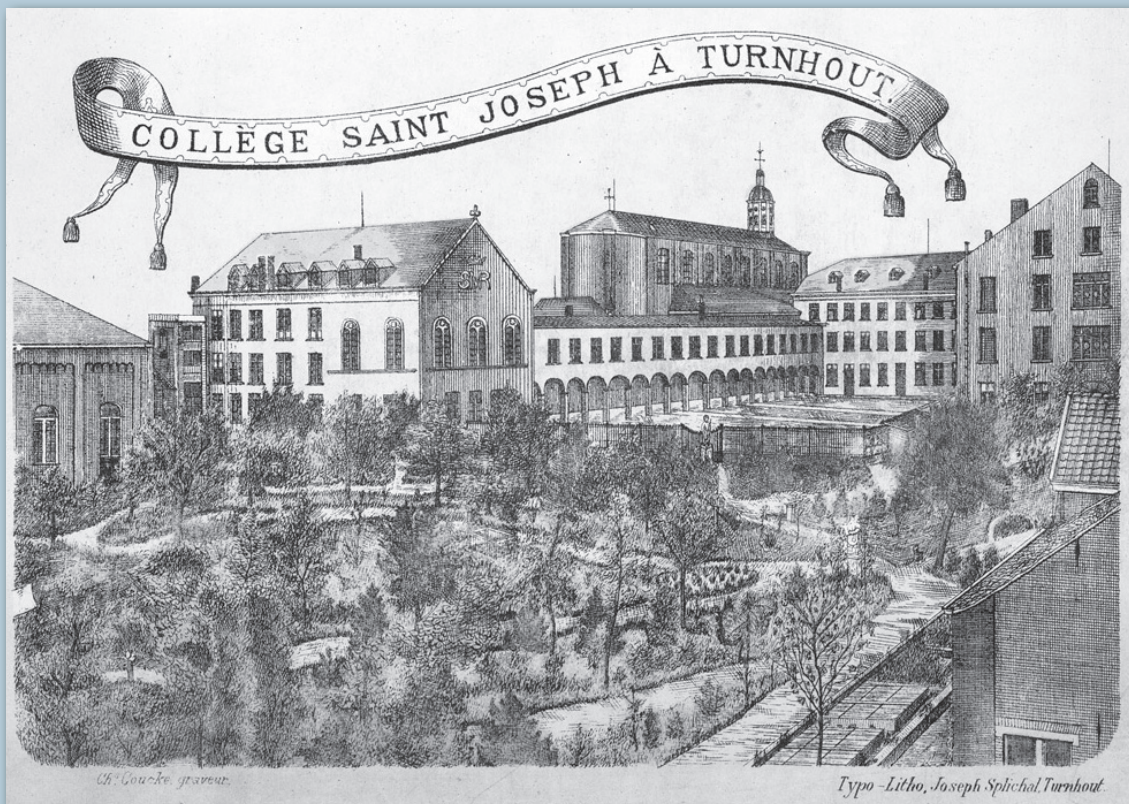
Toen de Belgische jezuïetenprovincie in 1935 in een Vlaamse en Waalse provincie werd opgesplitst, ontstonden er twee afzonderlijke archieven, respectievelijk het archief van de Vlaamse jezuïeten en het archief van de Waalse jezuïeten (<http://www.jesuites.be>). In een overeenkomst werd bepaald dat het archief van het provinciaal van de voormalige unitaire Belgische jezuïetenprovincie in het archief van de Vlaamse jezuïeten gedeponneerd zou worden en dat de archieven van de lokale residenties, afhankelijk van de ligging, bewaard dienden te worden in het archief van respectievelijk de Vlaamse of Waalse jezuïeten. Het archief van de (Vlaamse) jezuïeten was van 1831 tot 1990 in de Gesù-residentie in Brussel ondergebracht. Daarna verhuisden de collecties naar het voormalige filosofisch en theologisch studiehuis van de Sociëteit in Heverlee. Sinds die overdracht behartigde pater Daniël Butaye de ontsluiting en de valorisatie van dat indrukwekkende archief.

Archief

In het ABSE bevindt zich een beperkt aantal documenten uit het ancien régime. Het archief van de Nederduitse provincie van de jezuïeten (zestiende eeuw tot achttiende eeuw) werd door de overheid grotendeels in beslag genomen toen de jezuïetenorde in 1773 bij pauselijke breve werd opgeheven. Die documenten worden momenteel bewaard in het Rijksarchief te Antwerpen (<http://www.arch.be>). Toch bezit het ABSE nog enkele opmerkelijke stukken uit die periode, zoals twee brieven van de orde-

stichter, de H. Ignatius van Loyola, en een brief en een schoolopstel van Sint-Jan Berchmans. Een ander waardevol stuk is het *Promptuarium Pictorum*, een collectie van enkele honderden bouwtekeningen en werkstukken van jezuïetenarchitecten uit de zeventiende en achttiende eeuw, onder anderen Huysens en Hesius. Interessant zijn de inschrijvingsregisters (Album Novitiorum) van het noviciaat in Antwerpen en Mechelen (vanaf 1609 tot 1764). Ze bevatten de inschrijvingsakten van de novicen en tal van interessante biografische gegevens. Opmerkelijk is een reeks registers van Antwerpse Mariasodaliteiten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Het archief bevat tot slot een aantal documenten over de jezuïetenhuizen en -colleges, het jezuïetentoneel in de colleges, de jezuïetenmissionarissen en de afschaffing van de Sociëteit in 1773.

Het merendeel van de archiefstukken in het ABSE dateert echter uit de negentiende, twintigste en de huidige eenentwintigste eeuw. Het archief beheert tal van dossiers die handelen over het beleid van de provincie en haar institutionele organisatie. Zo bevat het diverse bundels inzake de relaties met het generaal bestuur in Rome, de generale congregaties, de provinciale congregaties, de contacten van het bestuur met de medebroeders in de provincie, de religieuze vorming van de kandidaat-jezuïeten, de studieopleiding van de jongeren en de repercussies van de Vlaamse kwestie en de twee wereldoorlogen. Daarnaast zijn er stukken bewaard over de periode 1814-1830, toen de jezuïetenorde in onze streken nog niet was toegelaten, maar toch al discreet werkzaam was. Het ABSE bevat bovendien tal van stukken betreffende de lokale werking vanaf 1830 tot heden. De stukken documenteren onder meer de groei en de werking van de lokale jezuïetenresidenties (o.a. in Brugge, Brussel, Gent, Heverlee, Kortrijk, Leuven en Oostakker), -colleges (o.a. in Aalst, Antwerpen, Borgerhout, Brussel, Gent en Turnhout) en -retraitehuizen (in Alken, Drongen, Gent, Godsheide en Lier).

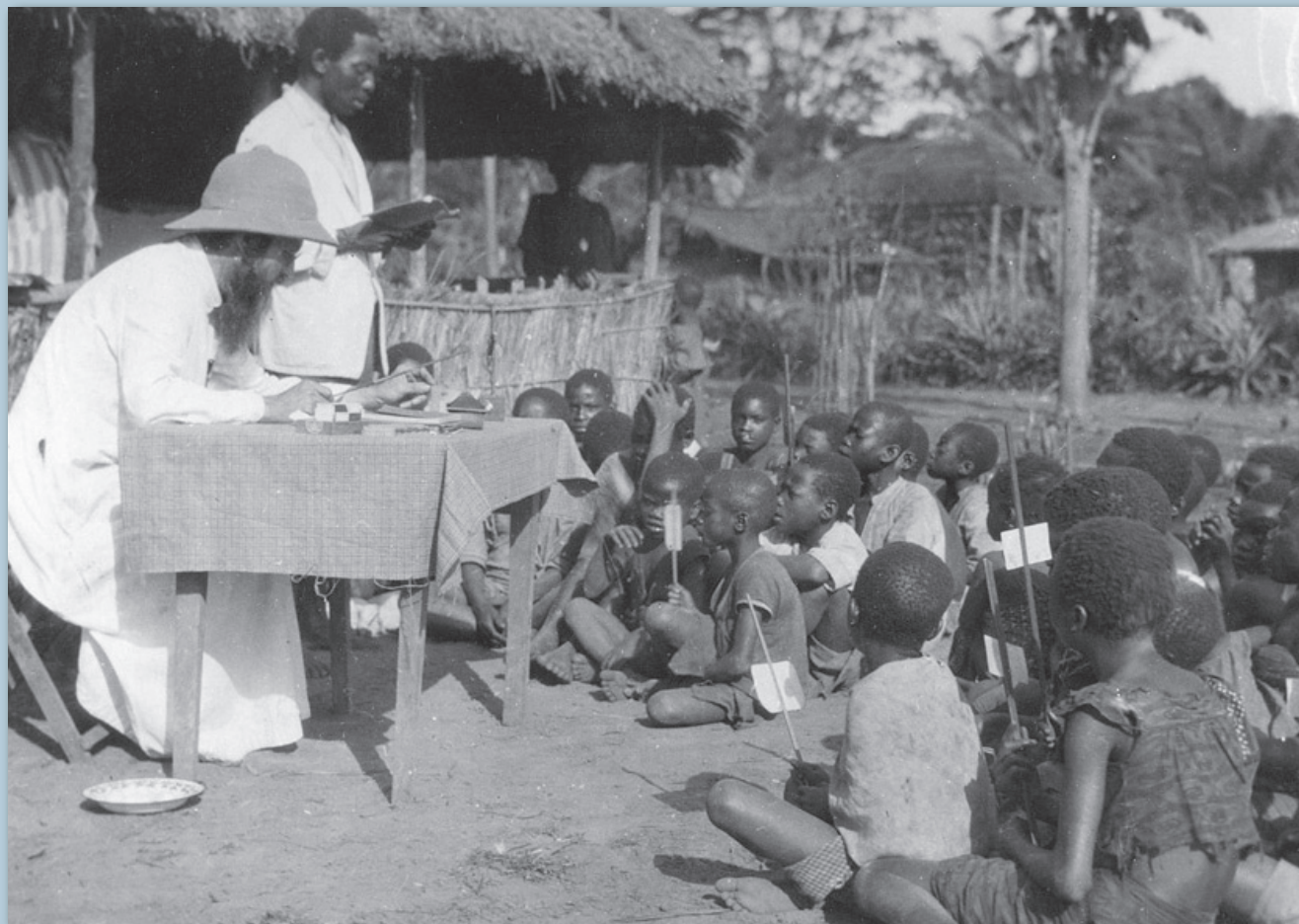
Negentiende-eeuwse prent van het jezuïeten-college in Turnhout.

In een derde grote categorie zijn de stukken terug te vinden die handelen over de 'opera' of werken van de jezuïeten. Naast een rijke collectie over de onderwijsactiviteiten, zijn er talrijke documenten aanwezig inzake de zielzorg, zoals de volksmissies, de retraites, de Mariacongregaties en de latere Gemeenschappen van Christelijk Leven, het Apostolaat van het Gebed, de Bonden van het H. Hart, Zedenadel en de Ignatiusvereniging. De wetenschappelijke activiteiten van de jezuïeten worden aan de hand van een ruime collectie dossiers over een aantal periodieken, zoals *De Vlaamse Linie* en *De Linie*, de bollandisten en het Ruusbroecgenootschap gedocumenteerd. Vervolgens bevat het archief stukken over het sociale apostolaat, met informatie over onder andere de Xaverianengenootschap-

pen, de Rafaëlistenvereniging voor het personeel van de spoorwegen, post, telegraaf en telefoon, het migrantenwerk (o.a. Vlaamse boeren in Frankrijk), het schipperswerk, Pro Mundi Vita, Pax Christi, het wijkwerk, Marriage Encounter, Jesuit Refugee Service. De studie van een welbepaald werk moet uiteraard steeds gepaard gaan met de consultatie van de archieven van de verantwoordelijke jezuïeten. Het archief in Heverlee beheert de persoonsarchieven van een opmerkelijk aantal jezuïeten (driehonderdtal). Twee uitgebreide archieven, met name die van de stichter van het retraitehuis in Drogen, pater Adolf Petit, en de moraaltheoloog Arthur Vermeersch, verdienen hier bijzondere aandacht.

Tot slot ontsluit het ABSE een grote verzameling archiefstukken over de missies. Er zijn verscheidene documenten aanwezig over de activiteiten van Pieter-Jan De Smet en andere Vlaamse jezuïeten in Noord-Amerika. Daarnaast documenteren dossiers de missionering in Afrika. Het betreft hier een negentigtal dossiers over de Kwango-missie (1893-1960). De bundels bevatten briefwisseling van hoge ambtenaren en lokale missionarissen, alsook dagboeken van missieposten. Het archief heeft bovendien een uitgebreide documentatie over de zgn. 'kapelhoeven'. Vermeldenswaard is hier het archief van pater Vaast Van Bulck, etnograaf en Afrikaspecialist. Het archiefbestand met betrekking tot het missieapostolaat in India en Ceylon telt meer dan honderd dossiers en bestrijkt de periode 1859 tot 1950. Daarnaast is er archiefmateriaal aanwezig over de missieactiviteiten van de Vlaamse jezuïeten in Rhodesië, Guatemala, Ethiopië en Japan. Ook beschikt het ABSE over een uitgebreid archiefbestand dat de lokale Vlaams-Belgische missieactie documenteert (o.a. het tijdschrift *Pro Apostolis*).

Pater Georges Dumont S.J. in een openlucht-
klas in Lemfu (Congo), ca. 1930.

Bibliotheek en iconografie

Behalve een beperkte handbibliotheek omvat het ABSE een omvangrijke collectie publicaties van en over de Belgische en Vlaamse jezuïeten (voornamelijk negentiende en twintigste eeuw), de zogenaamde 'scripta'. Daarnaast beheert het ABSE een uitgebreide verzameling van jaarcatalogi van jezuïetenprovincies van over de hele wereld van 1835 tot heden. Het archief van de Vlaamse jezuïeten bezit ook een omvangrijke foto- en prentencollectie die alle aspecten van de So-

ciëteit belicht. Portretten van medebroeders, foto's en prentkaarten van huizen en residenties, foto's van werken als Mariacongregaties, Bonden van het H. Hart of Xaverianenbonden zijn in Heverlee terug te vinden. Er worden meerdere schilderijen van jezuïeten uit de oude Sociëteit bewaard. Naast de archief- en bibliotheekcollectie bezit het archief nog een aantal interessante kunsthistorische voorwerpen, zoals een collectie koperen graveerplaten (zeventiende tot achttiende eeuw), schilderijen (zeventiende tot twintigste eeuw), relieken en kazuifels (negentiende eeuw).

ciëteit belicht. Portretten van medebroeders, foto's en prentkaarten van huizen en residenties, foto's van werken als Mariacongregaties, Bonden van het H. Hart of Xaverianenbonden zijn in Heverlee terug te vinden. Er worden meerdere schilderijen van jezuïeten uit de oude Sociëteit bewaard. Naast de archief- en bibliotheekcollectie bezit het archief nog een aantal interessante kunsthistorische voorwerpen, zoals een collectie koperen graveerplaten (zeventiende tot achttiende eeuw), schilderijen (zeventiende tot twintigste eeuw), relieken en kazuifels (negentiende eeuw).

Momenteel is zowel de archief- als de bibliotheekcollectie ontsloten via een niet-gepubliceerde inventaris, die beschikbaar is in de leeszaal. Die toegang zal evenwel stelselmatig worden gedigitaliseerd. Het archief kan jaarlijks rekenen op een 250-tal consultaties. Voor elke raadpleging van het archief is de toestemming van de verantwoordelijken van de Vlaamse provincie vereist. Daartoe kan men op de website van de Vlaamse en Nederlandse jezuïeten (<http://www.jezuïeten.org>) een elektronisch verzoekformulier downloaden en invullen en vervolgens aan de archiefverantwoordelijke sturen (Jo Luyten, Archief van de Vlaamse Jezuiten (ABSE), Waversebaan 220, 3001 Heverlee; tel. +32 (0)16 38 69 20; fax. +32 (0)16 40 72 21; e-mail: archives.jesuits.flanders@jesuits.net).

Jo Luyten